

## Projekt Český antisemitismus jako součást české i středoevropské kultury a konstanta židovských dějin (1869–1938)

*Blanka Soukupová*

Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií zahájila ve spolupráci s Židovským muzeem v Praze v únoru roku 2001 rozsáhlý mezioborový výzkumný plán věnovaný kulturnímu fenoménu českého antisemitismu v letech 1869 až 1938.

### Zadání výzkumu

V našem pohledu bude provedeno šetření tohoto jevu ze zorného úhlu diferencované a diferencující se většinové české společnosti a menšinových židovských společenství (asimilantů, sionistů, ortodoxních Židů), jejich rozdílných mentalit. Při analýze působnosti českého antisemitismu akcentujeme tu skutečnost, že jde o jednu ze součástí vzájemně propojené kultury české, českoněmecké, středoevropské i evropské. Cílem našeho badatelského záměru je 1. rozbor kulturního a sociálního podloží, z něhož český antisemitismus vyrostl, 2. odhalení příčinných souvislostí jeho vývoje, 3. zjištění univerzality i domácích specifik tohoto jevu, 4. zformování modelu exponovaného chování většiny k menšině a modelu obranných menšinových reakcí, 5. detekce ohnisek střetů ve společnosti. Ptáme se tedy, kdo byli čeští antisemité, proč a kdy se v českém prostředí prosazovali, nebo naopak neměli úspěch, jaké faktory sehrávaly při přijímání nebo odmítání antisemitismu v českém prostředí určující a jaké vedlejší role, jak se antisemitismus projevoval v jednání i mentalitě většiny a menšiny a zda lze na základě srovnání s antisemitismem druhé poloviny minulého

století a prvních čtyř desítek 20. věku předpovědět varianty geneze vzájemného soužití české společnosti a židovské náboženské a národní komunity.

Náš výzkumný plán reaguje na tu skutečnost, že jednou z klíčových otázek, jimiž je kvalita občanské společnosti v České republice po roce 1989 vystavena osudové zkoušce, je problém zvládnání tolerance, formování ovzduší oboustranného respektování většin a menšin i komunit, jejichž emancipace – sociálně-etnická, kulturně etnická i politicko-etnická – se stala výrazným rysem soudobého společenského vývoje. Bolestně se rodící občanské češství – aspirující na své začlenění do demokratického, občanský jednotícího evropanství – přitom neohrožují primárně impulsy přicházející zvnějšku, jakkoli je nelze podceňovat, ale jeho vlastní křehkost. Ta je dána také nedostatečnou schopností náročné a často nepříjemné reflexe vlastní minulosti. Její nepoznání a nepochopení ovšem zakládá riziko opakovaného uplatnění nosných mechanismů záměrného i neplánovaného vzájemného nepochopení se, netolerance, xenofobie i rasismu. Řečeno jinak: vize rozvoje velké integrační síly lidstva, vyznačující dnešní Evropu, má svůj neopominutelný historický rozměr.

V historické chvíli procesu demokratizace společnosti, nezbytného k přijímání České republiky do evropských institucí (struktur), v dějinném okamžiku zviditelnování menšin a komunit provázaném s nárůstem xenofobních až rasistických

pocitů i postojů, v okamžiku vzájemného odcizování se generací, krize rodinných vazeb vedoucí k narušení předávání historické zkušenosti nabývá na aktuálnosti také analýza moderního antisemitismu v české společnosti.

### **Shrnutí současného stavu poznání – východiska výzkumu**

Při plnění tohoto velkého badatelského i občanského úkolu bereme v potaz skutečnost, že chybí syntetická česká práce o fenoménu antisemitismu v českém prostoru, jež by vytvořila důstojnou paralelu k úvodním souhrnným přehledům některých etap od Christopha Stözlza, Michaela A. Riffa, Hanse-Dietera Helliga, Garyho B. Cohena, k historickému srovnávacímu výzkumu provedenému Česko-německou komisí historiků a dalších. Zmíněný nesporný výzkumný skluz oproti např. německé historiografii, ale i francouzské, ruské a d. nedostatečně vyrovnává pouze relativně zpracované (i když s nestejnou vědeckou erudicí historiků) celospolečensky atraktivní téma tzv. hilsneriády (byť ani v tomto případě nechybějí chybné vývody, za všechny jmenujme alespoň populární tezi o téměř osamoceném vystoupení T. G. Masaryka proti pověře o rituální vraždě). K relativně prozkoumaným patří zvláště doba Protektorátu Čechy a Morava (15. březen 1939 – květen 1945), z velmi malé části období první (např. otázka statistického zjišťování národnosti v poměru k úvahám o židovské identitě související s problémem antisemitismu) a druhé republiky (např. antisemitismus agrární strany), podobně jako poválečného antisemitismu. V případě válečných let jde tradičně o tzv. konečné řešení židovské otázky; dominuje fenomén Terezína, Osvětimi-Birkenau (v poslední době

i Lodže), politickopravních předpokladů genocidy. Nověji se řeší otázky zapojení českých židů do domácího i zahraničního odboje, sociálních a demografických východisek (změn) židovského obyvatelstva (v návaznosti na starší německý výzkum problému emigrace), průběh tzv. konečného řešení v jednotlivých městech, méně již charakter českého protektorátního antisemitismu. Také česká antropologie, s výjimkou několika sond do 90. let minulého století (zápas československé sociálnědemokratické strany s antisemitismem, analýza národněsociálního antisemitismu), první republiky (Peroutkův týdeník *Přítomnost* a antisemitismus) a holocaustu (vzpomínky na prožitek koncentračního tábora Terezín s črtami o českém chování během Protektorátu Čechy a Morava i návazných vyhlazovacích táborů), pohledu do soudobého myšlenkového světa osobitě profesní skupiny (českých novinářů), znalostní vakuum příliš nerozrušila.

### **Analýza koncepčních a metodických přístupů, předpokládané (zkoumané) teze**

Primárně vycházíme z následujících předpokladů, které promítáme do své koncepce analýzy vývoje a mnohovrstevných funkcí (včetně tvorby obranných postojů, změn mentalit) antisemitismu:

1. Základní charakter českého prostoru před Mnichovem determinovalo soužití Čechů, Němců, židů (českých, německých) a Židů (sionistů ovlivňujících společenskou pohybu od druhé poloviny 90. let minulého století) v historických hranicích zemí Koruny české. Skupina ortodoxních Židů byla nepočetná. Výzkum antisemitismu chápeme jako rozbor jedné ze součástí vzájemně propojených kultur: české i českoněmecké,

s nimiž dějiny Židů (židů) po staletí tvořily neoddělitelnou jednotu. Zároveň ho však včleňujeme do rámce česko-židovské (židovské) historie, ovšem s plným vědomím její provázanosti s většinovými kulturami. Obraz českých dějin bez Židů (židů), stejně jako portrét minulosti Židů (židů) nezakomponovaný do dějin národů, které Židy (židy) obklopovaly, tendenci k zobrazování židovských dějin jako čehosi naprosto nesrovnatelného, odmítáme jako nemoderní a historicky zavádějící koncepcce.

2. V českém prostoru v mnohonárodnostním Rakousko-Uhersku i Československé republice (od roku 1918) se na relativně nevelké ploše setkávaly různé významné kulturní proudy. České prostředí je zeslabovalo či zesilovalo, modifikovalo, vtiskovalo jim svůj osobitý ráz a postupovalo dále na východ. Zatímco v epoše monarchie hrála úlohu hlavního zprostředkovatele kulturní výměny pro prostor zemí Koruny české Vídeň (jakoli byly zejména od druhé poloviny 90. let 19. století stále významnější i zpětné české impulsy pro Vídeň), během první republiky rakouské podněty ustoupily do pozadí. Čeští Němci se stále zřetelněji orientovali na Německou říši (Berlín, Drážďany), v české společnosti působily říšskoněmecké i rakouské vlivy, které se oficiální propaganda – se souhlasem většiny české společnosti – s nesterpnou intenzitou snažila překrýt především propagací francouzského kulturního světa. Vyjádřeno jinými slovy: český antisemitismus je neuchopitelný sám o sobě, ale pouze jako součást evropského (nebo alespoň středoevropského) duchovního proudění.

3. Střední Evropa se po roce 1848 stala klasickým prostorem národnostního neklidu a konfliktů, prorůstajících takřka do všech sfér života společnosti

(včetně nejintimnější oblasti rodinné a příbuzenské). Tato její tradice nás zavazuje ke zkoumání vývoje obrácení nové pozornosti většinové společnosti k Židům v závislosti na národně politických a hospodářských motivech, jež zastínily v modernizujících se společnostech náboženskou nevraživost vůči Židům. (V prvé fázi moderního antisemitismu se většinová česká společnost vymezuje vůči Židům jako těm, kteří zesilují němectví. Jsou pocitováni jako národní nepřátelé, i když nechybějí ani prvky rasového antisemitismu. Národní motiv se však ozývá jak v 90. letech minulého a prvním desetiletí 20. století, tak za první republiky.) Jinými slovy: antisemitismus moderní české společnosti existuje ve složité propojenosti s rakušanstvím, češtvím, němectvím, aktivizujícím se židovstvím (asimilujícím se, uvědomujícím se na bázi národní /od poloviny 90. let 19. století/ i asimilovaným), od roku 1918 českoslovenstvím.

4. Vzestup českého antisemitismu, kulminujícího ve druhé polovině 90. let 19. a na počátku 20. století, byl časově souběžný s procesem výrazné ideologicko-politické diferenciaci české společnosti. Při změně společenské homogenity v heterogenitu bere za své i stálost a dosavadní význam kulturní jevů. Ve výzkumném projektu postihneme relativně rychlou diferenciaci českého antisemitismu na bázi etnické, stranické (sociální) a profesní. Předpokládáme, že v 90. letech se antisemitismus stal programovým ideologickopolitickým nástrojem politických hnutí a stran (radikálního křídla mladočeské strany, národněsociálního a křesťanskosociálního hnutí a později strany), současně se však vyprofilovala protiantisemitská fronta (sociálnědemokratická strana, realisté).

Zároveň si budeme klást otázku příčin zachování, modifikace nebo odmítnutí ustálených obrazů Židů (jako národa cizího, roztahujícího se v českých zemích, ničivě solidárního, ziskuchtivého, fyzicky nepracujícího, asketického, vnějškově přizpůsobivého, výkonného, polotalentovaného, bezohledného, nemravného atd.) ze strany jednotlivých antisemitsky orientovaných stran, hnutí a skupin, případně důvodů jejich znovuoživení (zejména v rámci České obce fašistické) za první republiky.

5. Československá republika byla v postoj k židovskému obyvatelstvu nejliberalnějším státem vzniklým na troskách zaniklých monarchií. Přítomný projekt bude analyzovat, nakolik se na charakteru tehdejší české společnosti podílelo kultivační působení idey českoslovenství, některých politických stran a hnutí programově bojujících proti antisemitismu od 90. let minulého století, nakolik v jistém slova smyslu završený úspěch asimilačních hnutí a nakolik vliv československé elity (vedle skupiny kolem Hradu zejména německy hovořících intelektuálů židovského původu).

6. Antisemitismus je často deklarován jako židovský problém. On je ovšem i problémem většinové společnosti, jejíž charakter zasahuje. Předpokládáme, že plní funkci nebezpečného upřednostňování její národní identity na úkor jsočnosti ostatních, přispívá ke snížení úrovně společenského a politického dialogu a v konečném důsledku zatemňuje i „žitě“ dějiny – každodennost příslušníků většinové společnosti.

7. Každá akce vyvolává reakci. Řečeno jinak: vývoj antisemitismu je zároveň dějinami židovských prožitků generalizujícího zavrňování židovského elementu i obranných tlaků proti skryté nebo i neskrývané niterné i účelové

nevráživosti vůči jejich menšině. Ptáme se tedy, jak antisemitismus zpětně formoval židovské společenství: z jedné strany jeho vůli po urychlení procesu asimilace, jeho hrdost na vlastní identitu deklarovanou jako náboženskou jsočnost (v 90. letech typickou pro českožidovské asimilanty) a z druhé strany vznik a rozvoj židovského národního hnutí – sionismus. Základem našeho řešení otázky antisemitismu je i předpoklad, že se tyto reakce (spolu s reakcí ortodoxně židovskou) doplňují, že židovský prožitek antisemitismu nelze analyzovat bez přítomnosti všech těchto pohledů. Jinakost asimilovaného, sionistického a ortodoxního židovství zřejmě zakládala různost vztahů k antisemitismu, židovský základ pak určitou univerzalitu vnímání.

8. Zrod sionismu, jehož první průnik do českého prostředí můžeme datovat rokem 1894, nejvýznamnější reakce na rozkvétající antisemitismus, byl prováděn niterným zájmem, současně však tvrdým odmítnutím ze strany rivalitního českožidovského asimilačního hnutí, které aspirovalo v 90. letech minulého století na přeměnu v politickou stranu. Soubor dvou protikladných ideologií se táhl celou první republikou a pokračoval ještě v koncentračním táboře Terezín. Proto si klademe otázku významu antisemitismu pro spor mezi asimilanty a sionisty. Zároveň se snažíme dešifrovat, co a proč bylo z diferencované antisemitské výbavy transformováno do myšlenkového světa asimilantů a později i sionistů, respektive, zda existuje fenomén židovského antisemitismu, jaká byla jeho funkce v názorové výměně mezi asimilanty a sionisty. Jaký vliv měl na jejich mentalitu, na jejich prožitek fenoménu domova, vlasti, mateřského jazyka atd.?

9. Důležitým (a možná nejdůležitějším) nástrojem antisemitismu byl etnický stereotyp (obraz) nepřítel i sebe sama. Výzkum ukáže, na jakých tradicích se tyto představy formovaly, které společenské události je měnily zásadně a které umožňovaly návaznost.

10. Každý kulturní jev se v různých společenských projevech univerzálně i specificky. Na závěr se proto musíme ptát, jaké jsou kořeny převzaté obecnosti i vyprofilované osobitosti českého antisemitismu, respektive rozdíly mezi jeho českou, českoněmeckou, vídeňskou, říšskoněmeckou atd. vnější tváří (deklaracemi) a vnitřní podstatou (funkcí, dosahem /významem/). Ve zvoleném komparativním pohledu půjde o jedinečnost většinovou i menšinovou židovskou (asimilantskou a od 90. let i sionistickou, ortodoxně židovskou). Každý člověk, každá většina i menšina je konstituovaná i „skrze druhé“. Dění dějin můžeme porozumět jen komplementaritou většinového a menšinového vnímání jednotlivých společenských jevů.

#### Periodizace, časový sled prací

Ve svém výzkumném záměru si klademe za cíl rozbor kulturního fenoménu českého antisemitismu (jeho místa, vývoje, významu) v letech 1869 až 1938. S vědomím jisté vágnosti periodizačních mezníků byl jako spodní datum zvolen rok vydání prvé české práce (Nerudovy brožury *Pro strach židovský*), která začlenila domácí protizidovské hnutí do evropského rámce a zároveň dala mocný impuls obranným filosemitským i židovským reakcím. Horní periodizační datum – opět s jistou rezervou – pak vyznačuje v českém prostředí počátek nového poměru k židovským spoluobčanům v souvislosti s jejich postupným vyřazováním ze společenského života. Mezi

těmito dvěma časovými body lze z hlediska našeho výzkumného cíle sledovat několik transparentních etap. Zároveň předpokládáme, že periodizace dějin, jak ji stanoví historická antropologie, bude oproti periodizaci určené historiky předsunutá.

V námi vymezeném časovém období rozpoznáváme čtyři hlavní etapy ve vývoji antisemitismu:

Období let 1869 až počátku 90. let 19. století. Antisemitismus byl pravděpodobně většinovou společností využíván jako prostředek nacionálněpolitického a hospodářského soupeření česko-německého. Předpokládáme, že převládající židovskou reakcí se stávalo urychlení procesu asimilace, jemuž nahrávala postupující laicizace společenského života.

Období od první poloviny 90. let 19. do první poloviny prvního desetiletí 20. století (v českém pohraničním prostoru s většinovým německým obyvatelstvem od druhé poloviny 80. let minulého století). České země zasáhla vlna moderního antisemitismu táhnoucí se od západu na východ. Byly zakládány antisemitské instituce (korporace, strany), tisk, docházelo k pokusům o obvinění z rituální vraždy (neúspěšně 1893, 1896, 1898, 1900, úspěšně 1899), vznikla kultovní díla českého antisemitismu. V politickém zápase v rámci Rakousko-Uherska se profilyvaly síly bojující z různých důvodů proti antisemitismu. Židovští asimilanti reagovali vyzdvihováním svého češtví (němečtví), zároveň i hrdého židovství, deklarovali potřebu modernizace židovského náboženského ritu. Objevila se první „smíšená“ manželství, v neortodoxních židovských rodinách se prosazovalo paralelní přijímání křesťanského zvykoslovného cyklu. České země se seznamovaly s židovským nacionalismem – sionismem.

Období od druhé poloviny prvního desetiletí 20. století do konce 1. světové války. Dozníval antisemitismus předchozího období; asimilanti a sionisté, od počátku neústupní protivníci, pokračovali v ideologickém souboji.

Období první republiky. Po prvotních poválečných výbuších byl antisemitismus odsunut na okraj společenského a politického života. V českém prostoru převažující asimilanti sdíleli národnost a svátky s většinovým obyvatelstvem. Prožitkem židovství měl stále více podob. Latentně nebezpečný antisemitismus se radikalizoval v českoněmeckém prostředí již v první polovině 30. let, v české společnosti předběhl nacistickou propagandu minimálně o rok. Zdá se, že měl v první řadě podobu konkurenční zášti, i když se objevily vedle mocenských a ekonomických zájmů také zřetelně rasistické motivy.

### Metody, prameny

Při řešení přítomného projektu využijeme metodu archivně-historickou v kombinaci s metodou komparace, doplňkově i metodou terénního výzkumu. V mém semináři probíhá sběr vzpomínkových vyprávění jednotlivců orientovaných k první republice, k postojům většinového obyvatelstva k židům (Židům) a naopak, k odrazu tohoto vztahu v mentalitě: z pozice většinového českého (českoněmeckého) obyvatelstva a z pohledu jeho židovských spoluobčanů – asimilantů i sionistů.

Vzhledem k časovému období budou pochopitelně prvořadě naše závěry formulovány na pramenech tiskového charakteru (v celé jeho stranické a ideologickopolitické škále) a na analýze archivního materiálu (ZST SOA Praha, AHMP, fond PP a PM SÚA Praha) konfrontovaného s memoárovou literaturou. Důraz bude kladen na studium dobových stranických materiálů a agitačních spisů i brožur. Jako mimořádně důležitý pramen bude využita vyvíjející se antisemitská karikatura, anekdota, přezdívká, hádanka atd. Projekt je koncipován tak, že své místo jako osobitý pramen nalezne i vybraná beletrie (např. dílo českožidovského spisovatele Vojtěcha Rakouse bylo službou českožidovskému hnutí, reakcí na antisemitismus).

### Časový harmonogram, předpokládané výstupy

V průběhu let 2001–2003 počítáme s těmito výstupy

- Český antisemitismus v národněpolitickém boji: antižudaistická tradice, moderní nacionalismus a židovská reakce (1869 – počátek 90. let 19. století),
- Český antisemitismus jako mocensko-ideologický nástroj politických hnutí (stran) a jako impuls k proměnám židovství (od 90. let 19. století do první světové války),
- Československá republika: antisemitismus jako jev na okraji? Podstata a příčinné souvislosti antisemitismu a židovské obrany v demokratickém státě.